

"Històries del calçat": un projecte de memòria i vida

Biel Company Rubio¹ i Aina Ferrero Horrach²

1) Tècnic del Museu del Calçat i de la Indústria bielcompanyr@gmail.com

2) Directora del Museu del Calçat i de la Indústria. Universitat de les Illes Balears
ana.fhorrach@gmail.com

Paraules clau: patrimoni immaterial, memòria oral, indústria del calçat, documentació.

Resum. *Innumerable persones d'Inca varen convertir aquesta ciutat en una de les principals productores de calçat de tot l'Estat: les seves històries són essencials per conèixer, des de la perspectiva humana, les tècniques de producció, els materials, l'economia submergida o les activitats més comunes en el temps lliure. Conservar aquest patrimoni immaterial és l'objectiu principal del projecte anomenat "Històries del calçat", desenvolupat al Museu del Calçat i de la Indústria entre finals de 2018 i 2019. Mitjançant la metodologia de l'entrevista personal, s'ha aconseguit documentar la memòria oral dels protagonistes d'una de les indústries que més ha marcat la història de la comarca.*

Keywords: intangible heritage, verbal memory, shoe industry, documentation.

Abstract. Countless residents of Inca helped turn this town into one of the leading shoe production hubs in the country: Their stories are essential to understand and learn more about the production techniques, the materials, the underground economy or even the most popular leisure activities of that time. Preserving this intangible heritage was the top priority of the project "Stories of shoes", developed between 2018 and 2019 by the Museum of Footwear and Industry. Based on a personal interview approach, the Museum managed to document the verbal memory of individuals who worked in one of the sectors with the greatest impact on the history of this region.

El pasado no fue ni tan bueno ni tan malo como imaginamos: sólo fue diferente. Si nos contamos historias nostálgicas, nunca abordaremos los problemas que afrontamos en el presente, y lo mismo es cierto si preferimos creer que nuestro mundo es mejor en todos los sentidos. Es cierto que el pasado es otro país: no podemos volver a él. Sin embargo, hay algo peor que idealizar el pasado –o presentárnoslo a nosotros mismos y a nuestros hijos como una cámara de los horrores–: olvidarlo.

Tony Judt

1. INTRODUCCIÓ

Tota història pot ser llegida des de diferents caires o perspectives. Una de les més interessants, per la dimensió humana que necessàriament conté, és la lectura feta a partir dels diferents relats personals de molts dels seus protagonistes.

Innumerables persones d'Inca varen convertir aquesta ciutat en una de les principals productores de calçat de tot l'Estat: les seves històries són essencials per conèixer, des de la perspectiva humana, les tècniques de producció, els materials, l'economia submergida o les activitats més comunes en el temps lliure. Conservar aquest patrimoni immaterial és l'objectiu principal del projecte anomenat "Històries del calçat", desenvolupat al Museu del Calçat i de la Indústria des de principis de 2019 dins del context de "La peça del mes", consistent a destacar una peça de la col·lecció del Museu (relacionada amb els processos de fabricació o la indústria del calçat) i explicar-la partint del relat experimentat d'algun membre de la comunitat. La metodologia d'aquest projecte ha consistit en la realització d'una feina prèvia abans de la presentació de la peça del mes en la qual, mitjançant l'entrevista personal, s'ha aconseguit documentar la memòria oral dels protagonistes d'una de les indústries que més ha marcat la història de la comarca.

Però "Històries del calçat" no és un projecte innovador. Afortunadament es té cada vegada més consciència de la importància de documentar la memòria oral vinculada al patrimoni, tant material com immaterial: són considerables els museus que com a centres d'investigació i difusors de coneixement prenen un rol protagonista a l'hora de promoure projectes i experiències en aquest sentit.

De fet, "Històries del calçat" continua una línia iniciada a la pròpia institució anys abans amb iniciatives com els tallers les "Dones sabateres", la catalogació de les màquines de la nova exposició permanent, el llibret divulgatiu *La fabricació manual i industrial del calçat: un patrimoni immaterial del Raiguer* (2018) i l'enregistrament dels documentals *Els sons de la memòria* (2015), *Les dones de la indústria* (2017) i *La màgia de les màquines* (2018).

2. HISTÒRIA, MEMÒRIA I VIDA

Com afirmava Elisabeth Jelin (2011: 10), vivim en una era de col·leccionistes on ho registram i guardam tot, tant en l'àmbit privat/personal com en el públic/oficial. El passat "està de moda", i així ho manifesten les sèries televisives, els videojocs, les novel·les històriques o les commemoracions, plaques i monuments situades a l'espai públic. A Inca trobam exemples d'això, com les conferències-passejades "Descobreix Inca", les plaques i monuments que hi trobam al seu carrer, dedicades a persones destacades (com Antoni Fluxà Figuerola el 1952 o Antoni Mateu Ferrer el 2018) o a elements de la seva cultura

(el monument del sabater i la sabatera el 2003), o la mateixa construcció del Museu del Calçat i de la Pell (actual Museu del Calçat i de la Indústria) el juny del 2010.

Però el nostre objectiu, com a historiadores i investigadores, va més enllà de la simple patrimonialització o commemoració d'aquest passat; la nostra feina passa també per la preservació de la vida i la memòria d'aquestes persones marcades pel món del calçat i de les seves indústries auxiliars. Aquestes memòries individuals formen part del que Maurice Halbwachs (1950), el primer investigador modern sobre la memòria, entenia com la memòria col·lectiva: una funció col·lectiva que conserva, ordena i modula els records d'un determinat grup o comunitat. Per a ell, tota la memòria és col·lectiva, ja que les nostres memòries formen part i es construeixen partint d'aquesta.

La investigació històrica es diferencia de la memòria, segons el mateix autor, que la primera pretén captar, analitzar i estructurar la memòria artificialment i, per tant, de forma fragmentària. Tanmateix, la història resulta bàsica per conèixer i preservar la segona, ja que la durabilitat de la memòria d'un determinat grup o comunitat està lligada a la vida dels seus integrants. Així doncs, només mitjançant la preservació de la memòria es pot arribar a accedir, tot i que de forma no completa, al passat d'una comunitat en concret. Aquesta pràctica té les seves arrels en projectes nascuts sota el concepte d'història oral en la segona meitat del segle XX i que han demostrat, després d'una llarga pràctica, que són una eina fonamental per conèixer el passat, ja que ens permet a arribar a llocs on amb la resta de fonts (escrites, visuals, auditives, etc.) no podem accedir.

Aquesta presència del passat i l'oblit són dos elements que tanmateix conviuen i xoquen constantment en el present, com afirma la mateixa Jelin (2011: 11). Això succeeix per la convivència i interacció de diverses generacions, i per les disputes entre els diversos grups per propagar el seu discurs, de forma més o menys conscient. Però allò que és inexorable és que cada vegada queden menys persones que hagin viscut de manera conscient les dècades centrals del segle XX; uns anys en els quals la indústria del calçat florí a Mallorca, es passà dels sistemes tradicionals als sistemes mecanitzats, d'allò local a allò global o de les formes de vida tradicionals a les modernes. Per això és de fonamental importància la necessitat de preservar aquestes vides i memòries; per això també l'imperatiu, històric i moral, d'entrevistar persones de diferents grups (o classes socials) i generacions que configuren la història viva d'un passat del qual tots som hereus.

Tanmateix, tot i ser historiadores, també defensam la idea de fer més atractiva i propera la investigació històrica. És per això que practiquem i conceptualitzem com la de Mireia Sallarès (2018), de preservar i registrar totes les històries de les persones que viuen en aquest planeta, resulten interessants. Ella posa la vida al centre de tots els seus projectes i defensa la importància de registrar la "vida viscuda" (entesa com "allò que cadascú

fa amb el que la vida li ha donat i li ha tret”) de totes les persones com un element útil i consultable per a totes les persones. De fet, Sallarès va més enllà i llança la proposta utòpica que la UNESCO declari la “vida viscuda” Patrimoni de la Humanitat i la garanteixi com a dret universal.

3. LES PRIMERES VUIT HISTÒRIES I LA METODOLOGIA UTILITZADA

Aquestes primeres vuit entrevistes només són l'inici d'un projecte que pretén deixar testimoni de totes aquelles persones a les quals les indústries del calçat varen marcar tant professionalment com personalment. Així doncs, la metodologia que hem utilitzat ha estat l'entrevista personal a aquestes persones, realitzada en una o diverses sessions d'entre una i dues hores, habitualment dins el mateix Museu.

La primera passa sempre ha estat establir un primer contacte amb la persona i conèixer breument la seva història, per després preparar l'entrevista. Posteriorment hem realitzat i enregistrat aquestes, adaptades a cada persona (segons el seu context, la seva professió, etc.), incloent preguntes genèriques (com “quines penses que són les causes de la crisi del calçat?”, “com ha canviat Inca i la comarca del Raiguer en les darreres dècades?” o “què penses sobre l'existència d'un museu dedicat al calçat i les seves indústries auxiliars?”) que ens donen diferents punts de vista sobre un mateix fet. Hem intentat també que les preguntes fossin com més obertes millor intentant no condicionar les respostes, per evitar al màxim les preguntes que es poguessin respondre amb una afirmació o una negació. Finalment hem transcrit les entrevistes i les hem editades de la forma més fidel en parlar de cada persona. Degut a la impossibilitat, per qüestions d'espai, d'incloure aquí les entrevistes íntegres, hem realitzat una feina d'anàlisi i síntesi mitjançant la qual hem pogut establir diverses connexions entre els testimonis realitzats, detectant algunes temàtiques que es repeteixen en cada un d'ells. En els següents punts n'exposarem alguns dels fragments més significatius.

Les primeres vuit entrevistes han estat realitzades a persones properes i col·laboradores habitualment del Museu, gairebé sempre lligades a la presentació de “La peça del mes” (activitat mensual celebrada al Museu en la qual es pretén donar visibilitat a una peça de la col·lecció del Museu que no es troba exposada normalment, presentada a partir de les explicacions d'un antic treballador o treballadora de la indústria). La idea ha estat donar veu a diferents perfils professionals de la indústria del calçat, ja fos per la seva professió (repuntadora, trepadora, sabater, former, representant, patronista, etc.), la seva posició (treballadors/ores, encarregats/ades, empresaris/àries, etc.), la seva procedència (les Balears i la Península, de moment) o la seva generació. Aquestes vuit primeres persones han estat l'encunyador Antoni Ramis Dolç (Sencelles, 1953), el representant Antoni Vidal Amengual (es Mercadal, 1937), l'empresari Bartomeu Tortella Seguí (Inca, 1942), la repuntadora Carmen Ramírez Ramos (Almodóvar del Río, 1951), la patronista

Figura 1. Entrevista a Bartomeu Tortella Seguí al Museu

Figura 2. Entrevista a Pau Rotger Seguí al Museu

Chon Montfort Arrom (Palma, 1975), la trepadora Paquita González Valle (Palma, 1961), el sabater Pau Rotger Reus (Selva, 1932) i el former Pep Rotger Seguí (Selva, 1960).

4. DE QUÈ ENS PARLEN AQUESTES VUIT HISTÒRIES?

Les entrevistes duites a terme durant el 2019 en el Museu del Calçat i de la Indústria constitueixen una petita mostra dels nombrosos testimonis

LA PEÇA DEL MES

Els peus i les formes

Presentació a càrrec de **Pep Rotger** al
Museu del Calçat i de la Indústria

divendres **8**
de novembre
18:00h

Ajuntament d'Inca

MUSEU DEL CALÇAT
DE LA INDÚSTRIA

Figura 3. Cartell de la peça del mes de novembre "Els peus i les formes"

orals que documenten una part fonamental de la història del Raiguer. La importància d'aquestes entrevistes rau en el fet que a partir d'elles es dona veu a testimonis particulars que dibuixen una història general – alternativa i complementària dels relats oficials i de les fonts escrites existents– del que va

Figura 4. Chon Montfort Arrom durant la presentació de la peça del mes "Els patrons i els seus secrets"

Figura 5. Pau Rotger Seguí durant la presentació de la peça del mes "Els famosos mocasins Kiowa"

ser la indústria del calçat a la comarca. En elles ens parlen de qüestions tan interessants com l'evolució del sector durant el segle XX i XXI, i una diagnosi del seu futur, l'organització del treball, les condicions de feina, la influència d'aquesta indústria en la societat i en les relacions personals, i la manera com els antics treballadors entenen avui el calçat com a element patrimonial.

4.1. De la indústria del calçat a la comarca del Raiguer (i de la seva evolució)

Les entrevistes realitzades en el projecte "Històries del calçat" realitzat al Museu del Calçat i de la Indústria recullen diversos testimonis que documenten el moment de naixement, esplendor i crisi de la indústria del calçat a partir de les visions singulars dels seus protagonistes des del seu rol professional particular: empresaris, representants, aparadores, formers, etc.

Un dels testimonis més significatius per il·lustrar el floriment del sector del calçat és aquell dels emprenedors i membres de nissagues familiars que han tengut la determinació per iniciar les aventures empresarials, que amb el temps han esdevingut conegudes empreses de la comarca.

Així, Pau Rotger explica els inicis d'una de les empreses més emblemàtiques d'Inca que, paradoxalment, anà acompanyat del final d'una altra:

Com que en Pep [José Albadalejo] no tenia doblers per muntar la seva pròpia firma, hagué de recórrer als propietaris de Bonafé i Guasp, que l'ajudaren a muntar la firma Yanko, amb un 49 % de les accions. Fitxàrem dues repuntadores de Can Seguí, en Martí Moll de tallador, en Pedro Seguí de comptable i en Guillem Coll (exjugador del Betis) de representant. A poc a poc, Yanko anà creixent i guanyant espai dins la nau en detriment de Bonafé i Guasp. Si als inicis nosaltres estàvem al pis de dalt i baixàvem a cercar materials a baix, al final acabaren sent nostres totes les naus. Evidentment, això generà moltes enveges i gelosies, perquè en Joan i en Miquel veien que la seva marca baixava i que Yanko pujava. Després en Pep es va desfer d'ells i aquests es retiraren.

En aquests testimonis s'aprecia el canvi generacional i l'influx d'una nova i ambiciosa generació amb ganes d'introduir millores al sistema productiu vigent:

Jo els intentava convèncer que havíem de vendre a les grans fàbriques per créixer com a empresa. De fet, vàrem haver de fer un edifici nou a la Gran Via per instal·lar la fàbrica d'encunyar i el magatzem de pell (Bartomeu Tortella).

Aquesta nova manera d'entendre la indústria propicià un desenvolupament del sector amb el creixement de moltes fàbriques que arribaren a comptar amb centenars d'empleats que provenien d'indrets fora d'Inca. D'aquest fet, en dona testimoni Antoni Ramis sobre la fàbrica Alsa de complements de sabates: [A la fàbrica hi havia] unes 400 persones. Donava feina a gent de Pina, Lloret, Sineu, Maria de la Salut, Costitx, Sencelles, Biniali, Santa Eugènia, Consell i fins i tot del Pont d'Inca; o Pep Rotger, qui explica que en el moment de màxima esplendor, Yanko, entre la seu principal i les diferents fàbriques satèl·lits, va arribar a comptar amb 1.000 treballadors.

No és d'estranyar que aquest gran creixement de la indústria fes necessària

l'arribada de nova mà d'obra, ja no sols de fora d'Inca, sinó de fora de Mallorca: [A Yanko] *es va anar incorporant molta gent arribada d'arreu d'Espanya. Era gent que ho tenia clar: venia a treballar, i per això eren molt bons treballadors, a més de molt bones persones* (Pep Rotger).

Carmen Ramírez i el seu marit són un exemple de la gran quantitat de persones que van venir a Mallorca des de la Península, concretament des d'Andalusia, atrets per la demanda de treballadors en el sector del calçat i per l'escassetat de feina a la seva zona d'origen:

En Andalucía no había casi trabajo y mi padre tenía que ir a Francia a la temporada de vendimia. Pero cuando fuimos mayores y decidieron emigrar, la opción de ir a Francia no le gustaba a mi padre, porque allí tenían una mentalidad demasiado abierta y moderna y no le parecía adecuada para sus tres hijas. Además, la novia de mi hermano vino primero hacia Mallorca y acabó arrastrando a mi hermano, y mi hermano a toda la familia.

Però en aquesta història del calçat una part malauradament essencial és aquella que parla de la crisi del sector. El canvi en els costums socials i la manera d'entendre la moda (modes molt canviants que exigeixen tenir moltes sabates en poc temps), el canvi en els models de producció, l'empitjorament dels materials, la insularitat, la competència asiàtica o la mala gestió en el creixement de les empreses són algunes de les causes que coincideixen a assenyalar els diferents testimonis recollits en aquestes entrevistes. Pep Rotger assenyala també la crisi del petroli (1973), la crisi del tèxtil (1981), la guerra de preus i la pressió dels sindicats com a altres causes de la crisi del calçat a Inca.

Aquesta crisi va tenir com a conseqüència l'empitjorament de les condicions laborals, l'aparició d'expedients de regulació, l'esdeveniment de la primera gran vaga a Mallorca, i finalment el tancament de moltes fàbriques.

Els darrers nous mesos vàrem estar sense cobrar o cobrant a terminis. Vàrem fer una vaga, la primera gran vaga de Mallorca, perquè era la primera fàbrica que es tancava (Antoni Vidal sobre el tancament d'Alsa).

Estuvimos seis meses yendo a la fábrica sin cobrar con el expediente de regulación de empleo sobre la mesa. Cada día fichábamos, pero no trabajábamos. En esos momentos se pasó mal, porque como no había trabajo, corrían muchos rumores, y eso creaba conflictos (Carmen Ramírez sobre el tancament de Yanko).

Yanko va arribar a tenir molt d'èxit i prestigi a escala nacional i internacional, però no es va saber gestionar de forma correcta. En Pep, quan fundàrem Yanko, em digué que els problemes vendrien quan la pica seria plena, perquè començaria a vessar, i així va ser. Quan l'empresa anà

creixent es començaren a contractar persones en càrrecs importants que miraren més pels seus interessos personals i/o econòmics que no per l'empresa. Fins i tot, crec que alguns s'endugueren doblers de Yanko d'amagat (Pau Rotger).

En aquesta dramàtica situació, molts dels entrevistats coincideixen a assenyalar la infructuosa contribució dels sindicats en la gestió de la crisi del sector:

A Yanko hi havia els tres sindicats principals: CCOO, UGT i USO. Ells només cercaven moure "trull", no miraven pels treballadors, sinó per cobrar la quota que aquests pagaven (Pau Rotger).

Un guàrdia civil retirat ens va assessorar durant tot el procés, ja que el sindicat ens va deixar tots sols (Antoni Vidal).

Pens que els sindicats tenen una part de culpa, ja que els empresaris demanaven que hi hagués treballadors fixos-discontinus, com al sector turístic (ja que les sabates tenien dues temporades –estiu i hivern–), i s'hi varen oposar frontalment (Bartomeu Tortella).

Els sindicats feien poca cosa, només miraven per ells. Els representants sindicals se n'anaven a passejar (Chon Montfort).

Un dels tancaments més dramàtics viscuts a Inca va ser el de Yanko, i del qual Pep Rotger, Pau Rotger, Paquita González i Carmen Ramírez donen constància als seus testimonis:

És molt trist veure com ha acabat. Em sap molt de greu! M'he deixat la vida per Yanko i veure que ha tornat no-res... I pel poble també fou un desastre, perquè va donar molta feina a la gent d'Inca i de la comarca del Raiguer, tant directament o indirectament. A més, també es veieren afectades les altres fàbriques auxiliars, de les quals ja no en queda cap (Pau Rotger).

Com a conseqüència d'aquest i molts altres tancaments, una gran part dels treballadors de la indústria del calçat passaren al sector terciari, i va ser molt comú que aquests començassin a fer feina a hotels, restaurants o a la construcció.

La gent se'n va anar als hotels perquè moltes fàbriques varen tancar. Les repuntadores varen passar a ser cambres o netejadores als hotels (Pau Rotger).

Molta gent que tenia tendes de sabates després es varen posar a vendre bosses o souvenirs (Antoni Vidal).

Mucha gente se fue a los hoteles cuando empezaron a cerrar las fábricas y la mayoría no volvió (Carmen Ramírez).

Quant a les perspectives de futur, els nostres protagonistes coincideixen a assenyalar que la viabilitat de la indústria a Inca passa per un model de producció que aposti per la qualitat del calçat com a tret distintiu:

De les fàbriques que hi havia, només han pogut sobreviure aquelles amb pocs treballadors i que fan sabates d'alta gamma, com Carmina, ja que arriben a un públic molt específic. Tanmateix, l'avenir és dolent, ja que s'ha perdut teixit industrial de Mallorca (Antoni Vidal).

A més, donen constància d'un canvi de mentalitat en les generacions més joves, que no s'impliquen de la mateixa manera com els de generacions passades en el treball a les fàbriques:

Alguns [joves] s'hi apunten per guanyar un sou i d'altres perquè realment els agrada. Tots ells tenen opcions de quedar a les fàbriques si fan les coses bé. El problema és que el curs està mal plantejat, perquè està enfocat a aprendre arreglar sabates, no a fer-ne. Per aquest motiu, els dos docents, en Pep i jo, els donam informació i coneixements extres (Chon Montfort sobre els cursos de formació en calçat que imparteix el Centre de Formació d'Inca).

Els joves d'ara es queixen per haver de quedar cinc minuts més a la feina; els d'abans quedaven fins que s'acabàs la tasca que estaven fent o fins que l'encarregat els digués que podien partir. La sabata té feines que es fan en equip i d'altres individuals. Les segones, com la meva, exigien una gran responsabilitat. Avui en dia és més difícil arribar enfora a la feina que abans, perquè als joves d'abans se'ls deixava més sols, i d'aquesta manera agafaves responsabilitats (Pep Rotger).

4.2. Del calçat com a artesanía i com a indústria

Com s'ha vist, malauradament queden pocs testimonis vius d'aquell món en què la fabricació del calçat era una tasca gairebé completament artesanal i en què encara tenia especial rellevància la figura dels mestres. Un dels pocs testimonis que encara conservam és el de Pau Rotger, que ens explica el perquè encara es dirigeixen a ell com a mestre: *en un temps ençà hi havia el respecte cap al mestre, al qui també deien l'amo. A tots els sabaters manuals se'ls tractava de mestres o amos.*

El pas d'un sistema de producció i organització a l'altre no va ser de cop, i el procés de mecanització a la comarca del Raiguer mai arribà a assolir nivells d'altres països. Pau visqué la transició entre aquell món artesanal de les cases i els petits taller, i el hòlding en què es convertí Yanko. Com ens explica, *el meu padrí era sabater manual i treballava des de casa seva per a algunes*

fàbriques de la comarca, a les quals els entregava les sabates assentades. A les fàbriques les acabaven de polir i els hi muntaven els tacons.

Si durant la seva joventut els sabaters manuals podien fabricar un parell o dos de sabates diàries, durant els anys previs a retirar-se podien arribar a produir 1.100 parells [...], cosa que demostra una gran eficàcia en la producció, com ens explica el seu fill Pep. Això s'explica per la mecanització, però també per la subdivisió del treball: si antigament les sabates passaven per una o dues mans (les del sabater i la repuntadora), en el món de les fàbriques podien passar per més de cinquanta. Amb el temps i l'evolució de la indústria tot es va començar a estudiar per tal d'augmentar la producció: *a finals dels anys setanta varen venir dos enginyers [...] a cronometrar la producció per prendre mesures per optimitzar-la. Després començà a treballar Julio Jonsola, qui també optimitzà la producció, a més del seu cost.*

El treball i les condicions laborals també canviaren com a conseqüència d'aquest procés d'industrialització. El ritme de les fàbriques establí uns horaris més clars (treball de dematins i horabaixes de dilluns a divendres normalment) que en el món de la pagesia o dels tallers artesanals o cases gairebé no existia, com ens explica en Pau: *Els vespres aprofitava per fer sabates pel meu compte.* La majoria dels treballadors i treballadores entrevistades renequen sobretot de les condicions laborals en les èpoques de crisi, com Chon Montfort: *El món del calçat està mal pagat i el conveni és molt dolent.* Tanmateix, sobretot les persones de generacions anteriors afirmen que *es tractava d'un ofici segur i gairebé no hi havia accidents* (Pau Rotger).

Antigament la introducció al món laboral es feia a unes edats molt més primerenques: *Tothom als 13 o 14 anys començàvem a fer feina* (Antoni Ramis), i s'entenia com un fet absolutament normal degut que les circumstàncies econòmiques en molts de casos no permetien continuar estudiant. Si bé en la majoria de casos les primeres feines els duraren molt menys temps, una vegada consolidats/ades la feina podia ser per a tota la vida, com en el cas de Pau, Bartomeu o Paquita González, que reconeix: *Estar treinta y ocho años trabajando en el mismo sitio es algo casi impensable actualmente.* Com diria Zygmunt Bauman (2010), no eren temps tan "líquids" com els actuals, en què, per exemple, Pep Rotger o Chon Montfort han passat per més de quatre o cinc empreses durant la seva adultesa. La majoria de persones entrevistades recalquen que els agradava molt el seu treball, probablement perquè foren l'únic que conegueren i això els impedia semblar dubtes al seu voltant.

Un dels aspectes que durant molts d'anys han quedat invisibilitzats en els estudis "clàssics" o basats en les "fonts tradicionals" sobre el món del calçat, i que gràcies a investigadores com Sandra Rebassa, Esperança Rosselló i Catalina Ginard han agafat importància en l'àmbit mallorquí en els darrers anys, són les qüestions de gènere. Les tasques dins la fàbrica estaven clarament dividides, com ens explica Paquita González: *Las mujeres*

trabajaban en el aparado y en el envasado y los hombres en el montado, el corte de piel y las oficinas.

Moltes dones, a més, hagueren de treballar des de casa, obligades per les lleis franquistes, per la situació econòmica o pel simple fet de

cuando tuve mi primera hija, en 1978, me tuve que ir a trabajar a casa para poder cuidarla. Seguía trabajando para Can Seguí, pero desde casa y sin asegurar, cobrando por pares. También me tuve que comprar una máquina de coser para realizar el trabajo (Carmen Ramírez).

A més, el salari dels homes era més alt, fins i tot en les darreres dècades:

Los hombres siempre cobraban más que las mujeres, como mínimo 200 euros más al mes que nosotras. Y me parece muy injusto, porque el trabajo de las mujeres era igual o más difícil que el de los hombres (Paquita González).

Figura 6. Treballadores al costat del tren automàtic de la fàbrica de Yanko a la carretera de Binissalem

Això no era sols una qüestió d'una tasca específica dins el procés de producció o que es limitàs a èpoques passades; aquesta pràctica discriminatòria ha continuat, i tenim el testimoni de la patronista Chon Montfort: *[a Barrats] jo cobrava menys que la resta de patronistes homes.*

4.3. De la societat

La memòria oral està lligada inevitablement de manera molt especial a la història personal de cada un dels seus protagonistes. Per aquest motiu són tan

valuosos els testimonis aquí documentats que il·lustren d'una manera molt vívida i propera quina va ser la història social que va envoltar la indústria del calçat. D'ells es desprenen aspectes com el paper transcendental de la família en la vida de les persones i el canvi del model familiar, la diferent manera de concebre la infància en el passat, com s'entenia el temps de lleure, i com la indústria del calçat va propiciar el naixement de nombroses relacions familiars que en molts de casos acabaren en matrimonis.

Un dels elements amb què més nostàlgia recorden és el de la infància, la majoria amb bons records sobre els jocs, basats sobretot en la imaginació dels nins i nines: *Record la meua infància com un temps diferent de l'actual, sobretot per la manera en què jugàvem. Als anys seixanta no hi havia joguines electròniques; jugàvem a pilota, cocou, "rompes", penyora, encaçar, etc.* (Pep Rotger). Només dues persones tenen mals records de la infància, Antoni i Pau. Ambdós visqueren la Guerra Civil i la postguerra:

Ha estat l'única etapa una mica distorsionada de la meua vida. Vaig néixer a Menorca perquè mon pare estava destinat allà com a capità d'infanteria. Quan la Guerra Civil comença, Menorca restà dins el bàndol republicà, i a mon pare no li va quedar altra opció que seguir amb el bàndol que li havia tocat. Tot i que jo era petit, record el renou de les bombes que tiraven els nacionals sobre Menorca i la gent corrent i cridant. Va ser una experiència traumàtica i que em quedaria per sempre en el record" (Antoni Vidal).

Va ser una infància difícil per diferents motius. En primer lloc, perquè no vaig conèixer mon pare, ja que va morir tretze dies abans que jo nasqués, i la meua mare em deixà amb la meua padrina i la meua padrina jove per anar-se'n a treballar. [...] Record que baixàvem a Palma a veure un altre germà del meu pare que va estar empresonat durant la Guerra i la postguerra a les presons de Can Mir i després a la d'Illetes. Ella em posava maquinetes d'afaitar a les butxaques i així les podíem passar, ja que els guàrdies feien la vista gruixada amb jo (Pau Rotger).

Alguns testimonis, com els de Bartomeu Tortella, ens parlen de l'existència d'aquells models de família tradicional on s'entenia aquesta de forma extensa:

Vaig néixer a una família de "fanquers" o ceramistes molt coneguts a Inca. Ens deien de Can Piritis, i tota la família vivia junta al costat de la fàbrica de ceràmica. Cada dia ens assèiem per dinar i sopar setze persones a la mateixa taula, entre padrins, fills i néts. Quan jo tenia vuit anys el meu padrí va morir i els seus fills se n'anaren cadascú a la seva casa.

La família, de fet, tenia molta importància i la llibertat d'elecció, quant al rumb professional i personal a seguir per un dels seus membres, era menor. Així, veim el cas de Pau Rotger, a qui la seva nombrosa família l'obliga, fins

i tot abans de néixer i com a conseqüència de la mort del seu pare, a fer-se càrrec del deute del difunt. En els casos d'Antoni Vidal, Bartomeu Tortella o Pep Rotger també es veu la importància de la família com a institució legitimada per decidir sobre el futur dels seus integrants:

El meu pare em va agafar un dia i em va dir: "Tu seràs representant de calçat, com jo, però tu seràs un autèntic professional. Duràs la nostra empresa [Aida] i altres marques (Antoni Vidal).

El darrer any d'estudis amb 15 anys, el meu cosí, que era soci i administrador de dues empreses dedicades a fabricar sabates i soles, va emmalaltir i vaig anar a ajudar-lo a gestionar l'empresa. Uns mesos després va morir, i em varen demanar si podia continuar treballant, ja que des de feia mesos m'encarregava de tota l'administració. Així va canviar el meu projecte de futur, lligant-me per sempre al món del calçat i de les indústries auxiliars (Bartomeu Tortella).

Quan vaig tenir deu anys, el 1970, vaig entrar a fer feina a Calzados Ballester (a la carretera de Lluc) gràcies al meu pare, que ho va demanar als propietaris (en Jaume i Miquel Ballester i el seu nebot Esteve Alcina) (Pep Rotger).

L'oci i el lleure també era molt diferent a l'actual, en el cas que en tenguessin: *Yo trabajaba de lunes a lunes, cuando no trabajaba en la fábrica preparaba cortes en casa (Paquita González); quasi mai he tengut dies de festa. Els dissabtes o diumenges que no tenia feina a la fàbrica anava a les finques a "truiar" (Pau Rotger). Els que sí en tenien, sobretot els homes, i els que tenien més doblers anaven a veure o jugar partits de futbol, al cinema o al cafè.*

4.4. Del calçat com a patrimoni (immateral i material) que cal preservar

Inca i la comarca del Raiguer són conegudes mundialment per la fabricació de sabates de qualitat. Després de segles de treball i especialització en aquest camp, la indústria del calçat ha generat tota una sèrie de tècniques i coneixements de gran valor que formen part del patrimoni de la nostra comunitat. Malauradament, aquest "saber fer" s'està perdent a un ritme rapidíssim com a conseqüència del natural envelliment dels protagonistes que custodien tots aquests sabers: sabaters manuals, formers i oficis lligats amb la producció industrial tals com centradors o trepadores, per posar tan sols alguns exemples. Tots aquests coneixements lligats al patrimoni material vinculat a la indústria del calçat constitueixen un bé patrimonial per si mateix, equiparable a les restes físiques (tallers, fàbriques, xemeneies, màquines, eines, sabates, etc.) que encara conservam.

Es tracta de la transmissió de coneixements entre mestres i aprenents de la qual ens parla Pep Rotger (*Joan Colom va ser el meu gran mestre, un autèntic escultor i el millor former que he conegut mai*), Carmen Ramírez (*me fueron*

Figura 7. Antoni Vidal Amengual al seu primer viatge com a representant (Sevilla, 1959)

enseñando a poco a poco las personas mayores como Catalina Morro, ya que al principio no tenía ni idea de cómo se hacía un zapato) o Pau Rotger (el meu primer mestre va ser en Joan Granat, em va ensenyar a fer sabates quan jo era petit. Anava a casa seva, a Selva, i ens assèiem a l'hivern davant el braser i m'ensenyava).

Segons els testimonis dels nostres protagonistes, es tractaria no sols de la pèrdua d'aquelles habilitats tècniques necessàries per la fabricació del calçat, sinó també d'aquelles destreses per comercialitzar-les. Els testimonis d'Antoni Vidal i Bartomeu Tortella són molt rics en aquest sentit:

Al primer viatge em va acompanyar el meu pare, però la resta de viatges ja vaig anar sol. Als inicis no era fàcil, ja que s'havien de fer els clients des de zero i no coneixies ni el lloc ni la gent. Però a poc a poc vaig anar fent una bossa de clients i aprenent l'ofici. Intercanviar impressions amb mon pare també m'ajudava molt. Ell abans del primer viatge em va dir: "Toni, abans de sortir de viatge tens un 50 % guanyat perquè ets honorat i educat. Per tant, l'altre 50 % te l'has de guanyar tu amb el tracte personal. Tractaràs amb gent de tot tipus. Et pot anar bé si ets persistent!" (Antoni Vidal).

Vaig aprendre a l'aventura i aprenent de les errades i de l'experiència. A jo m'agradava el contacte directe amb les persones, per això anava a les fàbriques i a les tendes. [...] M'emportava un parell de soles a les mans i em presentava: "Faig feina a Can Llompart i fabricam aquestes soles." Als viatges feia igual, no tenia por d'entrar pertot a oferir les nostres sabates. A poc a poc ens en varen començar a comprar. Així vaig aprendre, a base de moltes ensopegades també, i en base a experiències que no envejaven res a un curs universitari. [...] El motiu del meu èxit va ser que em movia més que ningú. Com t'he explicat abans, recorria habitualment tota la Península a la recerca de productes per al meu magatzem. També anava a totes les fires, que en aquella època començaven a crear-se. Estava convençut que les fàbriques gastaven o podien gastar més coses de les que els magatzems d'aquella època els venien, i així era (Bartomeu Tortella).

Així doncs, resulta clau conservar tots aquests sabers relacionats amb els processos de fabricació i comercialització del calçat. Aquests entrevistats i entrevistades ens donen informació de les fàbriques i tallers que existien, de quanta gent hi treballava, de les sabates i dels materials, les eines i les màquines amb les quals es fabricaven, on les venien, etc.

Sobre els materials amb els quals es fabricaven les sabates, n'hem recollit alguns de sorprenents: Feien "boquilles" (filtres) amb trossos de vidres per cardar la sabata a manera de paper de vidre. Encara hi ha una paret a Selva plena de trossets de vidres emprats per això, ja que quan feia bon temps moltes vegades els sabaters treballaven a fora de casa (Pau Rotger).

Figura 8. Paquita González Valle amb la màquina de trepar a la fàbrica de Yanko del carrer d'Arles

Sobre el tipus de sabata que es duia a terme, és curiós conèixer que, enfront de la gran varietat de models que es poden trobar avui en dia, Bartomeu Tortella ens explica que *quasi totes les sabates d'Inca eren iguals en aquell temps* (referint-se als anys cinquanta i seixanta).

Sobre els canvis en la ciutat i en la comarca:

Figura 9. Bartomeu Tortella Seguí i amb dos proveïdors a una de les innumerables fires internacionals a les quals acudí

Inca parecía una feria, había gente por todas las calles. Había tantas fábricas... Las sirenas sonaban y los trabajadores y trabajadoras entraban y salían de ellas y las calles se llenaban. Hoy en día, las personas cogen el coche y se van a trabajar a otro sitio (Carmen Ramírez).

Antes los niños jugaban en la calle y la gente iba caminando a las fábricas, oías las sirenas, etc. Había mucha vida en las calles. Ahora hay muchos coches y los niños juegan en sus casas con las consolas (Paquita González).

[Inca i la comarca del Raiguer] ha canviat molt, ja no se sent el renou de les màquines, dels martells o de les sirenes de les fàbriques, ni tampoc es veu la gent asseguda a la voravia fent diferents tasques com la bugada. Inca era un poble on gairebé tothom es coneixia, i ara ja no és així. Record com Inca va créixer gràcies a les indústries i es van començar a construir molts de blocs de pisos i cases. I ara ja quasi no en queden, de fàbriques de calçat. És una llàstima perquè totes elles (Yanko, Lottusse, Barrats, Camper, George's) donaven a conèixer la ciutat d'Inca arreu del país (Pep Rotger).

I també cal tenir en presents molts d'altres aspectes (fàbriques, tallers i sorgiment d'empreses) que ja hem esmentat.

Gràcies a l'oportunitat que ens ha donat el projecte "Històries del calçat" hem pogut comprovar l'elevada consciència patrimonial que tenen els

entrevistats. Molts d'ells han manifestat la seva satisfacció per l'existència d'un Museu que serveixi com a transmissor de la seva memòria i documenti un passat industrial que els uneix.

Ara diré el que diria mon pare: el calçat ha donat tant a Inca gràcies als fabricants i als treballadors, que s'ha de conservar en la memòria dels inquers i dels mallorquins, i que els néts dels sabaters coneguin l'ofici dels seus padrins (Antoni Vidal).

És un orgull que hi hagi aquest Museu preciós. Per això sempre he recolzat en tot el que he pogut amb molt de gust (Pau Rotger).

Tot i que valoren positivament l'existència del Museu destacant l'aspecte emocional i emocionant que aquest produeix en els antics treballadors del calçat, alguns d'ells també es mostren crítics quant a la seva creació i enfocament inicial, i fan propostes de millora de cara al futur com el cobrament d'una entrada que ajudi al seu manteniment, o una major promoció a les escoles:

Quan li varen posar el nom de Museu del Calçat i de la Pell jo ja vaig dir que s'havien d'incloure les indústries auxiliars, ja que sense elles no s'haurien fet sabates. Pens que haurien de constar totes aquestes indústries, encara que fos en un parell de frases: Museu del Calçat, la Confecció, la Marroquineria i la Pell. I això sense comptar la distribució, la representació i la comercialització. De totes formes, que canviàs el nom de 'pell' pel d'"indústria" va ser un gran pas endavant" (Bartomeu Tortella).

Creo que han tardado mucho en hacer el museo, porque ya no puede contribuir a solucionar la crisis del calzado. Cuando oía hablar de construir un museo del calzado decía: "Cuando lo hagan ya no sé si habrá zapatos en Inca ni gente trabajando". Pero siempre quedará para el recuerdo, aunque hayan tardado muchísimo. Ahora hay que intentar promocionarlo a las escuelas y la gente de Mallorca, para que sepan cómo se fabrica un zapato. También creo que se debería comprar una entrada. A los que han trabajado en el calzado les emociona ver la exposición. A mí me gusta mucho la nueva exposición, estuve contenta cuando lo reinauguraron (Carmen Ramírez).

Crec que la publicitat del Museu és escassa. Als canals de comunicació no es difon tant la informació sobre els actes del Museu com altres (Chon Montfort).

El Museu necessitava una renovació perquè havia quedat obsolet. Els darrers mesos s'ha fet molta feina i ha millorat molt, i l'augment de visitants n'és la prova. Però encara necessita seguir millorant. Crec que esdevé clau l'ajuda i el compromís dels fabricants de calçat que encara

queden, perquè el Museu els pot servir d'imatge. Pel Museu d'Elda hi passà molta gent, i el Museu d'Inca hauria d'aconseguir això també. Crec que és clau xerrar amb els guies turístics perquè s'aturin al Museu quan tornen de les excursions per la Serra. A més, es podria regalar o vendre a un preu simbòlic un recordatori del Museu: un clauer, un tros de pell, un llibret, etc. (Pep Rotger).

5. CONCLUSIONS

Aquests testimonis orals són molt valuosos per recrear, a partir d'una font alternativa i complementària a les fonts escrites, una part essencial de la història de la comarca del Raiguer. De fet, de cada relat personal s'han pogut extreure informacions aplicables a uns coneixements generals sobre la indústria del calçat. No hi ha dubtes que la memòria és un patrimoni immaterial de les comunitats que, per la seva essència efímera, cal ser preservat amb urgència. Aquesta ha estat una de les finalitats bàsiques del projecte duit a terme en el Museu del Calçat i de la Indústria, des del qual es pretén seguir treballant en aquest sentit, ampliant els testimonis recollits.

Finalment, volem agrair a totes les persones entrevistades la seva disposició, el seu temps i la seva paciència, per participar d'aquesta iniciativa de la qual són els absoluts protagonistes. I és que no sols ha estat un projecte sobre memòria i història, sinó sobre la projecció d'aquesta memòria oral en el futur perquè continuï tenint vida en les generacions properes.

BIBLIOGRAFIA

Bauman, Z. 2010. *Vida líquida*. Austral: Madrid; 208pp.

Halbwachs, M. (1950 [2004]). *La memoria colectiva*. Prensas Universitarias de Zaragoza: Saragossa; 191pp.

Jelin, E. 2011. *Los trabajos de la memoria*. Siglo XXI Editores: Madrid; 156pp.

Sallarés, Mireia. (2018). Vida. A Garcés, M. (ed.). *Humanitats en acció*. Cilogènesi 15-Raig Verd: Barcelona; 161-170.